

Стела ДЕРМЕНДЖИЕВА (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, България)
Петя СЪБЕВА (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, България)

БАЛКАНИТЕ: ГЕОГРАФИЯ, КУЛТУРА, ЦЕННОСТИ

THE BALKANS: GEOGRAPHY, CULTURE, VALUES

*Истинските ни срещи с онова, което е друго
и чуждо (дори в самите нас) допринася
за нашето собствено саморазбиране*
Ричард Бърнстийн

Geographic knowledge is one of the important components of students' general culture. Geographical way of thinking and perception of reality (near and far) is a competency based on a system of knowledge and skills. The formation of these basic knowledge and skills is connected with the concepts, ideas and geographic images linked to them.

The geographical localization of cultures increasingly less coincides with the territorial location of ethnic groups.

Notions are specific visual images of geographical objects, processes, phenomena and relationships bounded with corresponding concepts (single and general). According to the source of formation, there are two types of notions: memory notions and imagination notions. Due to the inability of direct observation of most of studied objects, geography is dominated by indirect concepts – those associated with imagination, the symbolic forms of transfer of information.

Despite this fact, and the polarity of the interpretation of that, we believe that one of the argumentation approaches to the study of regional cultural specificities is based on the formation of natural geographic range of cultures.

Limiting in geography may be complies with fixed markers (e.g. government or administrative boundaries, economic indicators, limit values) or with a higher degree of conditionality (ethnic, cultural).

Geographic “look” at issue focuses on the interrelationship *space – environment – social development*.

Despite the removal of location, topography or climate as leading natural geographic factors, the researchers unite over the shared opinion that nature has a complex impact on the historical fate of ethnic groups, the formation of statehood and the culture of various community groups.

Territory (the limited geographical space) with its resources appears as the leading factor for the dynamic changes in the ethnic and religious communities.

Historically the Balkan nations and their state territories were formed while the inhabitants of the peninsula lived simultaneously in two worlds, in two geographical and historical dimensions: one (more spacious) – Europe, and the other (affecting more tightly, but local) – the Balkans.

Cultural identity is formed over a long historical period within a defined territory, i.e. it is associated with borders, differences and degree of closeness.

Keywords: geographical localization, territoriality, culture, public spaces, borders, cultural identity, Balkan nations.

Съвременният ритъм на съществуване на човечеството все по-често фокусира възможности (и рискове) от унификация. Конвергенцията на култури от един или различни региони води до все по-съществено доближаване на етно-културните компоненти като език, религия, бит, традиционни ценности.

Географската им локализация все по-малко съвпада с териториалността на етносите. Въпреки това и полярността в тълкуването му от детерминисти и нихилисти, ние считаме, че един от най-аргументираните подходи към регионалното изучаване на културните специфики се базира на обособяването на природогеографски различия, провокиращи културологични граници.

Географското пространство не е просто декорация на историческата съдба на един регион, а е неговата предопределеност. То е условие за съществуването на втъканите една в друга нации и етноси на Балканите. Поликултурността им, обвързана с диференцирането на културологични ареали, има ясно обособено хорологично измерение.

Понятието „лимитирам“ означава поставям граници, ограничавам. Лимитирането в географията може да е съобразено с точно фиксирани маркери (напр. държавни или административни граници, икономически показатели, пределно допустими норми) или да е с по-висока степен на условност (етнически, културни). Последните са дискуссионни и провокират научния интерес на изследователи от различни области на познанието.

Възприемани като следствие на приемствеността и устойчивостта на етническите групи, те са културните характеристики, според които даден индивид принадлежи на една или друга група.

Осъзнатата принадлежност предопределя важни шрихи в различни социални плоскости: народопсихологично поведение (на индивидуално и групово равнище), обществено развитие, историческа съдба.

Географският „поглед“ към проблематиката се фокусира върху взаимовръзките пространство – природна среда – обществено развитие.

Фиг. 1. Взаимовръзка „пространство – природна среда – обществено развитие”

Връзката между човешките общности и природата не е новост за географската наука. Проследяването на тези комплексни взаимодействия може да се търси още в трудовете на Херодот, Тукидит, Платон, Страбон, Ибн Халдун, Жан Боден, Йохан Хердер и др.

Въпреки извеждането на местоположението, релефа или климата като водещи природогеографски фактори, учените се обединяват около общото становище, че природата оказва комплексно влияние върху историческата съдба на етносите, формирането на държавността и културата на отделните общностни групи.

Таблица 1

Автор/и	Проявление на взаимовръзката „човешко общество – природа”
Тукидит	миграции и уседналост на човешките общности.
Платон	географската отдалеченост и изолираност стимулират консерватизма и социалната стабилност.
Страбон	условията на живот предполагат поделение на номади (скити) и градски жители.
Ибн Халдун	климатичните фактори са водещи за демографското развитие, физическите и психически особености на хората.
Жан Боден	във връзка с географското положение планетата се разделя на три зони: южна, централна, северна; определящ фактор за различията е климатът.
Йохан Хердер	обитателите на долините са кротки и покорни, без политическа воля, акумулиращи богатства, а на планините – храбри, свободолюбиви, войнствени.

Шарл Луи Монтескьо	различията в климатичните условия влияят върху културата, темперамента на хората, формата на управление; очертава три зони: гореща (деспотизъм, големи империи, ислям), умерена (монархизъм от европейски вид, католицизъм) и студена (демократия и републиканска система, протестантство).
Фридрих Ратцел Елсуьрт Хънингтън Жан Брюн	географските условия влияят пряко върху задоволяването на потребностите на хората и косвено върху религиите, правото и идеологиите – теория за „екваториалната деривация”.
Джулиан Стюърт	културата на народите винаги се е влияела от природата.

(по Славейков 2006: 9–10)

Историята, етнологията, философията, културната антропология, културологията, социологията и др. области на научното познание изследват по-интензивно въздействието на природната среда върху духовната и материалната култура на обществата. Географията като че ли възприема тази проблематика като периферна.

Фактологичната характеристика от гледна точка на етнологията или културологията е двуизмерна: съвременното състояние и историческата му предопределеност. В целостта на изследванията липсва третото измерение – хорологичното, т.е. няма общност от хора, която е възникнала „някъде в пространството”.

Всички общности са възникнали върху определена територия и чрез контактите си с нея на определен етап от развитието си са формирали до голяма степен своите особености.

Причинно-следствените нишки, които обвързват етническото и културното многообразие с природните детерминанти няма как да бъдат пренебрегнати. И точно те са приоритет на географията, те са географския щрих в композиционната схема.

Едва в началото на ХХI в. фокусът на научните интереси на етно-географията възраждат интереса към проблемите на формирането, особеностите, разпространението и взаимното влияние на етническите и религиозните общности.

Като водещ фактор за динамичните им промени се извежда територията (лимитираното географското пространство) с нейните ресурси.

Според П. Славейков понятието „национална етническа територия” се намира в подвижно равновесие, тъй като „имиграцията води до нарушаване на относителната етническа еднородност” (Славейков 2006: 18) на определена територия.

Всеки етнос е подложен на въздействието на противоположни сили на разпръскване и съсредоточаване, които се опитват да го извадят от статичното равновесие, което му е вътрешно присъщо. Трудно понятието „етнос” и асимилационно обвързаното с него „култура” подлежи на универсално типизиране,

тъй като в зависимост от гледната точка всеки автор включва специфични характеристики. Най-наложил се в науката е историческият подход, който проследява етнокултурните модуляции – тяхната преходност и устойчивост.

Още през 1969 г. Фредерик Барт в своя труд “Ethnic Europus and Boundaries“ отстоява позицията, че нерешеният проблем е неправилно поставения проблем: да се характеризира един етнос изолирано, като самостоятелна единица, няма смисъл, или най-малкото не е разумно. Етнокултурното многообразие на Балканите го потвърждава.

Балканите се един от регионите, които са населени от древността, но социо-културната принадлежност на неговите обитатели е сложно да бъде определена. Миграционните потоци, ориентирани от север и североизток на юг и югозапад увеличават етническото многообразие.

Постепенно контактът между отделните етноси и средата на обитаване води до формирането на специфични социо-културни формации.

Не случайно в търсене на измеренията на европейската култура А. Балчева формулира най-типичното като:

„Европа непрекъснато се метонимизира, умножава се в сигнификативната верига. Нейното разоряване на множество културни и цивилизационни потоци извежда на преден план динамиката между център и периферия, кристализира диалектиката между малко и голямо, близко и далечно, определя конкуренцията на авторитетите“ (Балчева 2010: 48).

Балканите са доказателство и в подкрепа на тезата за асиметричността в развитието на Европа и отделните ѝ региони: етнизиранието в западните части е много по-сегментирано и фрагментирано, отколкото в източните.

Археологическите открития от началото на XXI в. доказват, че народите на Балканите са сред най-древните в Европа. Достигнатото от тях ниво на развитие през VII хил. пр.Хр. е било изключително високо дори от съвременна гледна точка.

Съжителството на индоевропейски (славяни, романски народи, гърци, албанци, арменци), тюркски (турци, гагаузи, татари и др.), семитски (евреи) и др. води до етническата пестрота. Представителите на индоевропейските народи определят облика на полуострова и днес.

Тази хетерогенност оказва съществено въздействие върху формирането, развитието и разпадането на държавните обединения на полуострова.

Фиг. 2. Промени в политическата карта на Балканите през различни исторически периоди

Исторически погледнато балканските народи и техните държавни пространства са се формирали като такива, живеейки едновременно в два свята, в две географско-исторически измерения: едно (по-обширното) – Европа, а другото (по-плътно влияещо, но по-локално) – Балканите.

Това етнизирание на пространството, според К. Казер, е „очевидно дълбоко вкоренено и представлява разбираема реакция на многобройните етнически размествания и постоянното прокараване на нови граници” (Казер 2003: 152).

Атрибутивността на териториалния и духовния кръстопът се отпечатва върху миналото и днешното характерно описание на балканските народи. Идентичността им е повлияна от исторически катарзиси, от кръвопролития и периоди на относителен покой, през които приемствеността на духа е била водеща.

„Отмятането” на ориенталското и съгъстяването на специфично регионалните характеристики е свързано със сходството на ценности, възгледи и начин на живот на отделните етноси, таящи се под повърхността на привидната хетерогенност.

Неритмичността на стъпките, с които балканските народи „доближават” съвременна Европа (с цялата условност на глагола) се наблюдават през цялата им сложна историческа съдба, но са отчетливо видими на съвременния етап.

Именно това е причината Жан-Франсоа Госийо да ги определя като „скратена и обърната картина на Европа” (Госийо 2004: 13).

Трудно се преодоляват унаследените етно-културни комплекси и още по-трудно балканските народи изграждат нови образи за себе си. Вътрешните ограничения на националните идентичности, невъзможността да се легитимират адекватно, предопределят траектория на развитие на Балканите, която като че ли е различна от тази в останалата част на Европа.

Поради това е „много трудно да се обхване цялото богатство от идеи, сложната картина на противоречивия балкански свят, разноликите етични и естетически белези на балканското пространство” (Кирова 2010: 71).

На Балканите за разлика от други части на Европа, не се откроява страна, която може да се окачестви като лидер в региона. Отворен остава дори въпросът дали да се наричат балкански или страни от Югоизточна Европа.

Въпреки историко-географската предопределеност (или може би точно поради нея) съвременните балкански страни демонстрират „естествен стремеж към регионална стабилност“ (Цачевски 2007: 17).

Сходствата между тях се изразяват в:

- развитие на принципите на плуралистичната политическа система и пазарната икономика;
- общ стремеж към интегриране в ЕС и други организации;
- републиканска форма на държавно управление;
- по територия и население се отнасят към малките европейски държави (с изключение на Турция и Румъния).

Липсата на хомогенност поражда и различията:

- спрямо показатели като темп на икономическо развитие, преки чуждестранни инвестиции, глобален индекс на конкурентоспособност, индекс на човешкото развитие, корупционен индекс;
- степен на интегриране в Европейския съюз;
- противоречия на етническа основа (най-вече в Западните Балкани).

Съвременната проекция на междудържавните напрежения в повечето случаи е исторически инспирирана:

- между Унгария и Румъния за предоставяне на повече граждански и политически права на унгарското малцинство;
- отказът за признаване името на Македония от страна на Гърция; исканията от страна на Македония за признаване наличието на македонско малцинство на българска територия;
- на Турция за признаване на етническо малцинство в Гърция и др.

Естествено е възникването на идеята бинарността на Балканите между християнство и ислям, свое – чуждо да се интерпретира рефлексивно чрез ракурса на новото глобалистично мислене – да еволюира във вижданията за регионален просперитет на база цивилизационното развитие.

Изграждането на етнокултурния самообраз предполага много осъзнато използване на факти и емпирии: исторически, географски, културологични, които се явяват посредник между желаното и действителното.

Ако се отиде докрай и се разширят географските референции като се снабди имплицитно със съдържание прилагателното етнически, то „пъстротата“ на Балканите, съотнесена към териториалните им измерения, е уникална.

Въздействието на двата цивилизационни кръга – тези на Изтока и Запада, – моделира твърде дълго етнокултурните пластове на Балканите. Противопоставянето им води до преплитания на ценности, които съчетани с индивидуалността

на всеки от балканските народи, води до непреодолими белези на обществените и менталните нагласи, публичния живот и всекидневието.

Ако културата се възприеме като дейност – духовна и материална, – то тя е пряко обусловена от средата, в която възниква и се развива. Между отделните балкански културни (цивилизационни) форми има близост, редица точки на съприкосновение, но и специфики. Културните граници не съвпадат изцяло нито с тези на отделните нации, нито на държавите. Всяка отделна култура се явява цялостно, холистично единство, в което частите и цялото са взаимообусловени и си взаимодействат.

Културната идентичност се формира в дълъг исторически период в рамките на определена територия, т.е. тя е свързана с граници, различия и определена степен на закритост.

Един от основните проблеми на съвременността е съхраняването и развитието на културната идентичност на една територия, по която тя е разпознаваема (от една страна), а от друга, всяка общност трябва да се включва активно в процесите на глобализация с акцент върху икономиката, политиката, екологията. Особено значим е този проблем за малките държави, каквито са почти всички балкански. Именно такъв тип държави и национални култури съхраняват огромно културно-историческо наследство. Поради този факт, като че ли парадоксално се очертават няколко съвременни проблема пред балканските народи:

– една от най-древно заселените части на Европа, към която се отнасят Балканите, днес се определя като периферен регион, а балканските народи са принудени да търсят пътища за приобщаване към европейската идентичност;

– страните от Балканския полуостров предпочитат да не са етикирани като балкански и търсят форми да се разграничат от това в регионалната и европейска политика;

– в същото време жителите на Балканите се гордеят с произхода си, националната си идентичност, историческите си корени, които определят като свързващото звено между миналото и настоящето си;

– жителите на Балканите трябва да се научат да препрочитат своята история, за да нарасне чувството на национално самоуважение и собствена значимост; трябва да се отдели специално внимание на запазването на фолклора (танците, песните, носии, обичаите) като израз на уникалността на културата на всяка нация; той е форма на своеобразна естетическа реставрация на древната ритуална обредност и средство за национална идентификация (по Алексеев 2008).

Изпълненият с препятствия и превратности исторически опит настоятелно изисква преосмисляне...

Единственият възможен път за развитие е този на трансформацията, преноса на ценности в свръхчувствителното съвременно културологично „поле”,

синхронизиране на цивилизационната ритмика, търсене на съвпадения във формалните различия, които да се разгърнат в балканската реалност.

Противопоставянето на културните колонии на нашето време – европеизма в мисленето и възприемането на света срещу вътрешните бариери на съзнанието, любопитството към иновативното срещу устойчивия стереотип на традициите, конструира „виртуални кръстопътища”, които не са географски детерминирани.

Дали ще корозира социалната конструкция на този относителен стабилитет вследствие влиянието на външни или вътрешнорегионални фактори, ще покаже времето.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев 2008: Алексеев, В. Н. Проблема сохранения национальной культуры и самоидентичности болгар в условиях глобализации (конец XX – начало XXI вв.) – <http://npgi.ru/gournal/13_2008.pdf>

Балчева 2010: Балчева, А. Пътят към Европа (Метаморфозите на една идея). – В: Балканите – многоликите измерения на европейската култура. Институт по Балканистика – БАН. В. Търново: Фабер, 44–63.

Госийо 2004: Госийо, Ж.-Фр. Власт и етнос на Балканите. София: ИК ЛиК.

Казер 2003: Казер, К. Приятелство и вражда на Балканите. Евробалкански предизвикателства. София: Военно издателство.

Кирова 2010: Кирова, Л. Кръстопътят с „другата Европа” (или преодолими ли са границите между културите). – В: Балканите – многоликите измерения на европейската култура. Институт по Балканистика – БАН. Фабер, 64–101.

Славейков 2006: Славейков, Р. Етногеография. С.: УИ „Св. Климент Охридски”.

Цачевски 2007: Цачевски, В. Балканите – новата Югоизточна Европа (от разделение към регионално сътрудничество и евроинтеграция). С.: Изток–Запад.